

LUXNÉ PREHODA ANNA – HÁMORI ÁDÁM¹

IGAZ, HOGY AZ IDŐSEBBEK VALLÁSOSABBAK?
A VALLÁSOSSÁG ÉLETÚTON BELÜLI VÁLTOZÁSA²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.1.25>

ABSZTRAKT

A vallásszociológiában több szerző megállapítása szerint a vallásosság az egyéni életúton belül többnyire állandó, ezért a szekularizációt inkább generációs hatás eredményének tekinthetjük Nyugat-Európában (pl. Inglehart–Welzel 2005, Crockett–Voas 2006, Voas–Doebler 2011). Magyarországon ugyanakkor a tradicionális, egyházas típusú (az egyház tanítása szerinti) vallásosság csökkenése mellett az individuális jellegű vallásgyakorlási formák az ezredfordulót követően fokozatosan jellemzőbbé váltak az ifjúság körében. Feltételezhető, hogy az utóbbi esetben biográfiai jellegű változásról is szó van. Felmerül a kérdés, hogy napjainkban miként hat a magyar családok tagjai esetében a vallásosság egyéni életúton belüli változására a családban megfigyelhető vallási mintázat, az aktuális társadalmi környezet és a társadalmi kultúra. Tanulmányunkban a következő kérdésekre keresünk választ: (1) Mely faktorok hatnak az egyén vallásosságára az elsődleges szocializációs közegen túl? (2) A valláshoz való közeledés, vagy az attól való eltávolodás hogyan hat az egyén értékrendjének és általában a világnézetének alakulására? (3) A vallásosság életúton belüli változása a vallásgyakorlás mely szféráját mennyire érinti (formális vallásgyakorlás, vallási önmeghatározás, személyes hitélet)? A tanulmányban egy magyarországi kvalitatív adatgyűjtés alapján elemezzük a vallásosság életúton belüli változásának háttértényezőit és hatásait, melynek során 36 élettörténeti interjút készítettünk 2017 nyarán. Olyan családok különböző nemzedékhez tartozó tagjait kerestünk meg, ahol három generáció tagjai megtalálhatóak, így alakult ki a 12 családból álló minta.

Kulcsszavak: vallási változás, vallási szocializáció, szekularizáció, élettörténeti interjú

1 Luxné Prehoda Anna PhD, egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Hámori Ádám (doktorjelölt) elemző, Oktatási Hivatal.

2 A kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, az NKFI Alapból támogatott K 119679 nyilvántartási számú, *Vallási változás Magyarországon* című kutatási projekt keretében valósul meg. A tanulmány a szerzőknek az International Study of Religion in Eastern and Central Europe Association (ISORECEA) 2018. május 24–26-án Szegeden tartott 13. konferenciáján, valamint a Magyar Szociológiai Társaság 2018. október 18–20-án Szegeden tartott Vándorgyűlésén elhangzott előadásainak szerkesztett, bővített változata.

ARE OLDER PEOPLE MORE RELIGIOUS? ANALYSING RELIGIOUS CHANGE DURING THE LIFE COURSE

ABSTRACT

As personal religiosity shows a high degree of stability during the life-course, secularization in Western Europe is, to a great extent, a result of generational replacement processes, as recent studies concluded. In Hungary, however, in addition to the decline of traditional, church-affiliated religiosity, individual forms of religious practice gradually became more common among young people after the turn of the Millennium. It can be assumed that in the latter case, the change is also of a biographical nature. Thus, the question is how apparent changes in the individual religiosity of members of contemporary Hungarian families are affected by the religious pattern observed in the family, the immediate social context and the wider culture of the society. Our paper focuses on the following research questions: 1) What factors influence personal religiosity apart from the primary socialisation agents? 2) How does the change of personal religiosity influence world-view and personal values? 3) Which aspects of personal religiosity (i.e. formal religious practice, religious identity, personal faith) are affected, and to what extent, by life-course change in religiosity? Based on qualitative data collection in Hungary, during which we conducted 36 life history interviews in the summer of 2017, we analyse the background factors and effects of religious change within the life-course. We interviewed members of different generations of families where members of three generations could be found, thus forming a sample of 12 families.

Keywords: religious change, religious socialization, secularization, life-course interview

IGAZ, HOGY AZ IDŐSEBBEK VALLÁSOSABBAK?

A VALLÁSOSÁG ÉLETÚTON BELÜLI VÁLTOZÁSA

BEVEZETÉS

A magyarországi és az európai vallásosság ezredfordulót követő alakulásának természetéről és a megfigyelhető folyamatok okairól szóló tudományos álláspontokat tekintve a társadalomtudományos közeg meglehetősen megosztott. Míg a huszadik század második felének szociológiáját a vallásosság csökkenéséről és prognosztizálható eltűnéséről, de legalábbis társadalom- és kultúraformáló jelentőségének visszaszorulásáról szóló diskurzusok uralták, a 2000-es években egy ezzel kapcsolatos elbizonytalanodás figyelhető meg (Tomka 2002). A szerzők a szekularizációs tézis tarthatatlansága vagy éppen változatlan érvényessége melletti bizonyítékokat taglalnak (Yamane 1997, Stark 1999), némelyek (európai) vallási újraéledésről, mások ennek kapcsán csupán a kelet-közép-európai rendszerváltozások előtti politikai rendszerek elnyomó hatásáról és annak megszűnéséről, vagy a nacionalizmus és a vallásosság interakciójáról írnak (Northmore-Ball–Evans 2016). Általánosságban elmondható, hogy az európai vallásosságról nehéz univerzálisan érvényes modelleket alkotni: az összehasonlító, longitudinális értékvizsgálatok, többek között az Európai Értékvizsgálat (European Values Study, EVS) tanúsága szerint az egyes országokban a vallásosság különféle mutatói teljesen különböző, gyakran egymással is ellentétes irányokba és nem mindig következetesen egyfelé tartanak, ráadásul a különféle korosztályokban sokszor eltérő trendek figyelhetők meg. Emiatt, és az egyes országoknak a vizsgálható időszak elején is eltérő mértékű vallásossága és közismerten különböző felekezeti öröksége miatt is megkockáztatható, hogy nem csak európai, de akár kelet- és nyugat-európai vallási mintázatról is aligha beszélhetünk (Hámori 2011).

Ugyanakkor, ha a változás iránya nem is tűnik európai szinten egységesnek és trendszerűnek, a változás már néhány évtizedes távlatban is megfigyelhető ténye – egyes vallásossági indikátoroknak néhol a csökkenése, máshol éppenséggel a növekedése – sokkal kevésbé kétséges. Felmerül tehát a kérdés, hogy milyen – egyéni, illetve társadalmi szintű – tényezők befolyásolják azt. Az elméleti magyarázó modellek többsége csoportosítható aszerint, hogy a makroszintű változás mögött meghúzódó okként elsődlegesen az egymást követő generációk eltérő vallásosságát, vagy egyes egyének vallásosságának életúton belüli megváltozását és ennek társadalmi szintű aggregálódását tekinti.

Akár vallásról, akár az értékekben, politikai preferenciákban vagy éppen a jóllét területén vizsgálódunk, az életúton belüli változás társadalmi szinten mérhető eredményét életkori hatásként említi a szakirodalom (Crockett–Voas 2006, Voas 2009, Voas–Crockett 2005). Ez azt jelenti tehát, hogy a társadalomban megfigyelhető változás annak következménye, hogy például ugyanazok az emberek idősebben egységesen más jellemzőket mutatnak, mint fiatalabban, és ha egy társadalom korösszetétele változik, például öregszik, úgy az idősebbek e korral megjelenő tulajdonsága nagyobb mértékben fogja befolyásolni az össznépeesség szóban forgó jellemzőit. Az ún. kohorszhatás viszont azt tekinti a társadalmi változás elsődleges mozgatórugójának, hogy a később

születők – mivel például más kulturális hatásoknak vagy eltérő technológiai-gazdasági környezetnek vannak kitéve – karakteresen más jellemzőket mutatnak a velük együtt élő idősebbekhez képest. A népesség változása, a nemzedékek felnövekedés illetve halálozás révén történő folyamatos cserélődése pedig a társadalom átalakulását eredményezi. Ez a magyarázó modell az egyes nemzedékeket – legalábbis a vizsgált jellemző szempontjából – viszonylagosan stabilnak és homogénnek feltételezi. A periódushatás modellje pedig kevésbé az egyének belső jellemzőinek, inkább a környező társadalmi (gazdasági, kulturális, politikai stb.) közeg megváltozásának tulajdonítja a makroszintű sajátosságok megváltozását. Azt feltételezi, hogy az egyidejűleg élő egyének és nemzedékek egyszerre vannak tömegesen kitéve valamilyen olyan külső hatásnak (gazdasági válság vagy fellendülés, a politikai rendszer drasztikus átalakulása, háborús cselekmények, természeti katasztrófa stb.), amely az egyéni jellemzőkön túlmutatóan nagyjából hasonlóan befolyásolja a viselkedésüket, életesélyeiket vagy más megfigyelhető sajátosságaikat.

Tanulmányunkban egy magyarországi keresztény/keresztényen, illetve nem vallásos háttérű családok körében végzett élettörténeti interjú vizsgálat segítségével próbáljuk feltárni, hogy a fenti hatások hogyan jelennek meg egyéni életutakban. A következőkben elsőként a témával kapcsolatos (elsősorban kvantitatív kutatásokra épülő) szakirodalmat tekintjük át, majd az adatgyűjtés és az elemzés módszerét ismertetjük. Ezt követően az interjúszövegek elemzése segítségével mutatjuk be a vallási szocializáció, illetve a vallásosság generációk közötti és az életúton belüli változásának a kutatás révén megismert jellegzetességeit.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Az értékváltozás világméretű folyamatát nemzeti összehasonlító adatok segítségével elemző Inglehart szerzőtársával, Welzellel úgy vélte, hogy a vallási változás erősen összefügg a generációk közötti értékváltozás folyamatával (Inglehart–Welzel 2005). Voas és Crockett (2005) angol felmérések alapján (British Household Panel Survey, British Social Attitudes) szintén arra jutott, hogy Angliában a vallásos hit megrendülése az egymást követő generációk csökkenő vallásossága miatt következett be. Hozzá tették, hogy a felekezethez tartozás, a rendszeres vallásgyakorlás és a vallásos hit közel azonos mértékben csökkent az egymást követő generációkban, amit nem ellensúlyozott az idősödő társadalomban az idősek erősebb vallásossága (Crockett–Voas 2006). Doeblerrrel közös tanulmányában Voas megint csak azt hangsúlyozta, hogy miközben az életúton belül a vallásosság relatív stabilitást mutatott, a szekularizáció Nyugat-Európában az egymást követő generációk csökkenő vallásosságának következménye (Voas–Doebler 2011). A magyarországi vallásosság helyzetét az Európai Értékvizsgálat (European Values Study – EVS) adatai alapján elemezve Tomka (2010) is megállapította, hogy a vallás társadalmi térvesztésében a fiatalabb generációk alacsonyabb vallásossága kulcsszerepet játszik.

Egyes megfigyelések mindamellettt azt bizonyítják, hogy a személyes vallásosságnak az életúton belül bekövetkező változása is szerepet játszhat a vallás mértékének és társadalmi jelentőségének alakulásában. Az Amerikai Egyesült Államokban (New Havenben) végzett időskori (életút végi) epidemiológiai vizsgálat eredménye szerint a vizsgált (1982-es) kiinduló állapot és az utánkövető felmérések (1985-ben, 1988-ban és 1994-ben) a templomba járás csökkenő gyakorisága mellett relatív stabilitást vagy akár gyenge erősödést mértek a vallásos érzület és a vallásból nyert megnyugvás esetében. A vallásgyakorlás és a vallásosság mértéke a

felmért csoportban mindeközben általában magas volt (Idler et al. 2001). Angliában a Brit Kohorsz kutatás (British Cohort Study) 1970 és 2012 között végzett adatfelvételeiben jelentős számú olyan válaszadót találtak, akik tizenévesen még vallásosnak, felnőttként viszont már viszonylag elvallástalanodottnak tekinthető. Igaz, az alkalmazott mérőeszköz kevésbé volt megbízható (többek között a visszaemlékezés bizonytalansága miatt) (Voas 2015a).

Hayward és Krause (2015) az életkori, a kohorsz- és a periódushatás fentebb bemutatott modelljei mentén értelmezve a Világ Értékvizsgálat (World Values Survey – WVS) és az Európai Értékvizsgálat (European Values Study – EVS) 1981–2013 közötti adatait elemezve arra következtetett, hogy az idősebb életkor jellemzője a szorosabb személyes és szervezeti kapcsolódás a vallásossághoz, de kultúránként változó mértékben: az átlagos hatás ugyanakkor éppen a nyugati társadalmakban mutatkozott a legnagyobb (életkori hatás). Megfigyelték továbbá, hogy az egy főre eső bruttó hazai termék növekedése a vizsgált időszakban együtt járt a vallásgyakorlásban való részvétel csökkenésével, a változás iránya és nagysága ugyanakkor heterogén volt (periódushatás). Végül rámutattak, hogy bár az életkor növekedése az egyének esetében és az anyagi környezet változása társadalmi szinten befolyásolhatja a vallási részvételt, de a kultúra is szerepet játszik a változások jellegében és sebességében; a kohorszhatás szerintük összességében csak kevés társadalomban van jelen (Hayward–Krause 2015). Magyarországon ugyanakkor a kohorszhatás különösen a hagyományos egyházas (valamilyen egyház tanítását nagyrészt elfogadó, vagy azzal azonosuló) vallásosság csökkenése esetében volt megfigyelhető, a fiatal korosztályok individualizált vallásosságának gyakoribbá válása inkább életúton belüli változás következménye (Rosta 2007).

A vallásosság változásának számos megfigyelt háttértényezője arra utal, hogy létezik és sokszor kifejezetten jelentős mértékű is lehet a személyes vallásosság átalakulása az életúton belül. A család szerepe a vallásosság életúton belüli alakulásában más kutatások szerint is kiemelkedő: szekularizáltabb országokban a vallásos családok gyermekeinek vallásossága szempontjából a családi neveltetés a legerősebb hatás (Kelley–De Graaf 1997). A magyar ifjúságkutatások adatai alapján is arra lehet következtetni, hogy a család mint elsődleges szocializációs tényező szerepe fontosabb mint az intézmények (pl. egyházi iskola) és a társadalmi szintű változás hatása (Hámori–Rosta 2014). A családi környezet jelentősége mindamelllett nem csak a szülői család tekintetében kiemelendő. Az Amerikai Egyesült Államokban egy 1972-es középiskolai évfolyam longitudinális vizsgálata révén láthatóvá vált a fiatal felnőttkor során növekvő vallási részvétel, melyben az életkor és a családdal összefüggő változások (beleértve a családalapítást, a válást, valamint a házasság nélküli együttélést és annak felbomlását is) interakciós hatásokként működtek, és a hatás tényleges nagysága életkor szerint változó volt (Stolzenberg et al. 1995). Amint szintén egy, az Egyesült Államokban folytatott egészségügyi longitudinális kutatás (National Longitudinal Study of Adolescent Health, 1994–95 & 2001–02) adatai rámutattak, a vallásgyakorlás gyakoriságának és a vallás személyes fontosságának csökkenése, valamint a felekezet elhagyása a felsőfokúnál alacsonyabb végzettségűek esetében volt a legnagyobb (Uecker et al. 2007). Ugyanakkor, míg a házasságkötés az elvallástalanodás ellenében hatott, a házasságkötés nélküli együttélés, a házasság előtt folytatott nemi élet és az illegális szerhasználat felgyorsította azt, különösen a vallásgyakorlás tekintetében. A Wisconsin Longitudinal Study panelvizsgálat 1975-ös és 1992-es mintájában hasonlóképpen a házasság és a szülővé válás

pozitívan, a válás és különélés pedig negatívan hatott a templomba járásra. A válás hatása erősebb volt a római katolikusok, mint a (nem evangélikál³) protestánsok körében (Patel et al. 2013).

A hatás kétirányúságát valószínűsíti, hogy számos kutatás a vallásosság változásának az értékekre gyakorolt hatását bizonyította. Kanadában a francia ajkú Québec tartományban élők körében a Canadian General Social Survey 2011-es adatai szerint a válás és a különélés valószínűsége nem függött ugyan attól, hogy a szülők házasságok voltak-e, a vallásgyakorlás (templomba járás) gyakoriságától viszont igen (Laplante 2016). Megint csak az Egyesült Államokban figyelték meg, hogy a vallásgyakorlás változása befolyásolta az adakozási hajlandóságot. A második világháború előtt született nemzedék tagjai esetében mind a vallásgyakorlás, mind az adakozási kedv erősödött az életkor növekedésével, a baby boomer-generáció körében viszont mindkettő csökkent a fiatal középkorosztályban (Wilhelm et al. 2007). A személyes vallásosság erőssége fordítottan volt arányos az illegális szerhasználattal, a gyermekkori vallásosság erősségének csökkenése pedig a fiatal felnőtteknél nagyobb valószínűséggel járt együtt a későbbi dohányzással, alkohol- és drogfogyasztással. Ugyanakkor, meglepő módon a vallásosság növekedése esetében is pozitív volt a kapcsolat a szenvedélybetegségek későbbi valószínűségével, ami az életútelelemzés fontosságát támasztja alá (Moscati–Mezuk 2014).

Amint fent rámutattunk, a személyes vallásosság változása a vallásosság különböző aspektusait eltérő mértékben érintheti. Az Amerikai Egyesült Államokban (Institute of Human Development, University of Cambridge Berkeley) folyó kutatás keretében fiatal (30-as éveikben járó) és idősebb (60–80 éves) felnőttek körében állapították meg, hogy az alanyok spiritualitása (tényleges egyháztagságtól vagy a vallásgyakorlástól független érdeklődése a transzcendencia iránt) idősebb korban jelentősen növekedett, amit valószínűsített a vallási alkalmakon való gyakoribb részvétel és egyes fiatalkori személyiségvonások (különösen az átlagnál erősebb tudatos elkötelezettség), valamint a későbbi negatív életesemények (Wink–Dillon 2002). Voas és Crockett korábban idézett tanulmányában (2005) angol panelkutatások (British Household Panel Survey, British Social Attitudes kutatás) alapján arra jutott, hogy Angliában a vallásosság gyengülésének következtében a vallás két aspektusa, a felekezethez tartozás és a templomba járás azonos mértékben csökkent, ugyanakkor a formális felekezethez tartozásnál is nagyobb mértékben esett vissza a vallásos hit. Egy Egyesült államokbeli longitudinális egészségügyi kutatás (National Longitudinal Study of Adolescent Health 1994–95-ös és 2001–02-es adatainak elemzői azt találták, hogy fiatal felnőttkorban csak a vallási alkalmakon való részvételnél volt megfigyelhető jelentős visszaesés (Uecker et al. 2007).

Összegezve tehát elmondható, hogy bár az empirikus eredmények alapján a vallásosság változása Európában nem mutat egységes trendeket, az egyes országokban tapasztalható változás lehetséges magyarázatai tekintetében pedig a kurrens szakirodalom némiképp megosztott, de a generációk közötti különbségek mellett okkal feltételezhetően az életúton belül bekövetkező változások is jelentős szerepet játszhatnak abban. Ez utóbbival kapcsolatban némi óvatosságra int Voas következtetése, aki a brit kohorsz kutatás (British Cohort Study) 1970-es és 2012-es adatainak elemzése alapján úgy vélte, hogy az egyének közül sokan ide-oda lépeget-

3 Az evangélikál vagy evangéliumi protestantizmus a protestáns keresztyénségben belül az 1960-as évek óta megjelenő, az angolszász világban mára kifejezetten népszerűvé vált mozgalom, mely a 18–19. századi ébredési mozgalmakban gyökerezik. Számos irányzatában közös, hogy hívei a személyes hit megélésére, a hitben megtapasztalt üdvösség fontosságára mellett az evangelizációt, vagyis a hit megvallását és továbbadását, a mások megtérésére hívásának hangsúlyozását elsődlegesnek tekintik.

nek a vallásos és nem vallásos kategóriák között; a határok ezek között valójában meglehetősen elmosódtak, így vizsgálatuk és az eredményekből levonható következtetések sem maguktól értetődőek. Azt is megfigyelte ugyanakkor, hogy a legnyilvánvalóbb változások 16 éves kor és a felnőttkor között következtek be (Voas 2015b). Ami pedig a vallásosság változásának tényleges faktorai és hatása kapcsolatrendszerét illeti, empirikusan megfigyelhető volt, hogy robusztus hatás van a személyes vallásosság és az anyagi helyzet között; a vallásosság és az egyenlőtlenség elméleti magyarázata mindamelllett a vallást mind háttértényezőként, vagyis a társadalmi pozíciót befolyásoló faktorként, mind közvetítő faktorként, vagyis más társadalmi tényezők hatását befolyásoló, erősítő, gyengítő vagy módosító tényezőként értelmezi (Keister 2011).

KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS MÓDSZERTAN

A fentiekből kiindulva tanulmányunkban egy magyarországi kvalitatív adatgyűjtés alapján elemezzük a vallásosság életúton belüli változásának háttértényezőit és hatásait. A kutatásra a *Vallási változás Magyarországon* című kutatási projekt keretében került sor. A projekt fő célkitűzése a vallásosság magyarországi változásainak átfogó szociológiai vizsgálata. Célja egyfelől a változás társadalmi jellemzőinek feltárása a vallás különböző dimenzióira és típusaira nézve, időben összehasonlítva a rendelkezésre álló korábbi adatokkal. Másfelől vizsgáljuk, hogy a vallásosság magyarországi változásában mekkora a szerepe életúton belüli változásnak (megtérés, eltávolodás) és a vallásosság generációk közötti változásának. Különösen fontos e tekintetben a vallási szocializáció hatásának vizsgálata. Vallási szocializáció alatt azokat a hatásokat, mintákat, elvárás rendet értjük, melyeket a vallásossághoz kapcsolódóan élt meg az egyén az elsődleges szocializációs (otthoni, családi) közegben, illetve a másodlagos szocializáció területén (iskola, egyházi és egyéb csoportok). A harmadik cél pedig annak feltárása, hogy aktuális társadalmi változások milyen hatással vannak a vallásosság magyarországi változására. A következőkben a második kutatási célkitűzéshez kapcsolódva az alábbi kutatási kérdésekre keressük a választ:

1. Mely faktorok hatnak az egyén vallásosságára az elsődleges szocializációs közeg hatásán túl?
2. A valláshoz való közeledés, vagy az attól való eltávolodás hogyan hat az egyén értékrendjének és általában a világnézetének alakulására?
3. A vallásosság életúton belül történő változása a vallásgyakorlás mely szféráját mennyire érinti (formális vallásgyakorlás, vallási önmeghatározás, személyes hitélet stb.)?

Kutatásunk módszere tematikus élettörténeti interjúk elemzése. Az adatgyűjtés során kutatócsoportunk háromgenerációs családok tagjaival félig strukturált témaorientált élettörténeti interjúkat készített. 12 családdal 36 interjút vettünk fel, melyekben az egyes családoknak egyenesági leszármazási kapcsolatban álló, egy-egy generációhoz tartozó tagjait kerestük fel (nagyszülők, szülők és gyermekek generációját). A résztvevő családokat szűrőkérdőív segítségével választottuk ki (ezt internetes közösségi platformon megjelenő hirdetéssel és hólabdamódszerrel terjesztettük), hogy biztosítsuk, hogy különböző felekezetű és társadalmi háttérű családok vegyenek részt a kutatásban. Így előírtuk, hogy az interjúalanyok között megfelelő arányban legyenek nők és férfiak, nagyvárosi vagy kistelepülési környezetben élők, katolikus és protestáns keresztyén felekezetekhez tartozók, vallásgyakorlók és nem hívők a lehető legtöbb generációban. A családok kiválasztásának és besorolásának szempontrendszerét tekinti át az 1. táblázat. Ebben kiemelt fontosságú volt a középső generáció vallásossága (vallásos az egyháza tanítása szerint; vallásos a maga módján; vagy nem vallásos), jelenlegi lakóhelyének

településtípusa (város vagy falu), valamint a középső generációhoz tartozó interjúalanyt követő fiatalabb generációs interjúalany vallásosságának azonossága vagy különbsége (mely közelítőleg azonos arányban lehetett gyengülő vagy erősödő). Az összes interjúalany között a nemek kiegyenlített arányának kívánalma csak részben teljesült, 11 férfi és 25 nő válaszadó vett részt az adatközlésben, emiatt a nemek szerinti különbségek és hasonlóságok elemzésétől eltekintettünk. Az idősebb generációba tartozó válaszadók születési éve 1930–1953 között volt, átlagéletkoruk 75,1 év; a középső generációk tagjai 1956–1973 között születtek, 52,5 év az átlagéletkoruk; a fiatalok pedig 1982–2000 között születtek, 25,3 éves átlagéletkorral.

1. táblázat. Az interjúalanyok kiválasztási szempontjai és a minta összetétele

Középgeneráció vallásossága	Középgeneráció lakhelyének településtípusa	Második és harmadik generáció vallásossága
Vallásos az egyháza tanítása szerint	Város	Azonos (1)
		Eltérő (2)
	Faluk	Azonos (3)
		Eltérő (4)
Vallásos a maga módján	Város	Azonos (5)
		Eltérő (6)
	Faluk	Azonos (7)
		Eltérő (8)
Nem vallásos	Város	Azonos (9)
		Eltérő (10)
	Faluk	Azonos (11)
		Eltérő (12)

Az adatgyűjtésre 2017. május és szeptember között került sor. Az interjúk főbb témakörei a következők voltak: szociodemográfiai, történeti kontextus; szülők, család vallásossága; vallásos neveltetés; személyes vallásosság jellemzése (hogyan élte meg a vallásosságot, mit jelentett ez a számára); a vallásosság(hoz való viszony) változása; személyes életesemények és vallásosság; a vallásosság fontossága, vallási identitás; hitvilág (ld. pl. hisz-e Isten, angyalok, pokol, menny, lélekvándorlás stb. létezésében); vallásgyakorlás.

E témaköröket az egyes interjúalanyok releváns életrészeit külön-külön kérdeztük végig, törekedve a befolyásolástól mentes, lehetőleg neutrális stílusú kérdésfeltevésre, és a lehető legtöbb kérdéskörben teret engedve a spontán említésnek.

A továbbiakban az interjúk elemzése segítségével szeretnénk megválaszolni a már említett három kutatási kérdésünket. Ehhez egy olyan tartalomelemzési eljárást alkalmazunk, mely egyszerre áll közel a jelentéskondenzáció (Kvale 2005: 190–194), a kereszt szekcionális kategorikus indexálás (Mason 2005: 135–155) és az oral history-elemzés (Bögre 2003, Kovács 1992: 89–94) jelentésgenerálási módszeréhez. Az elemzés során, az interjúk szövegének legépelését követően kézi elemzéssel dolgoztuk fel azokat. Az átíratkésztésnél a lehető legnagyobb szövegűsége törekedtünk, teret engedve ezzel annak, hogy az elemzést segíthesse az alanyok érzelmi viszonyulásának megjelenítése is a szövegekben (pl. elérékenyülés, hezitálás, sírás, nehézkes fogalmazás feltüntetése). Ezt követően az elbeszélésekben elkülönülő szövegszekvenciákat a látens tartalmuk-

nak megfelelően „címkével” láttuk el. Ez alapján kirajzolódott már, hogy milyen fő témakörök köré épülnek az egyes élettörténetek, s megfigyelhettük, hogy mi által alakult az egyének viszonyulása az élettörténeti elbeszélésekben a felbukkanó témákhoz, illetve több interjút egymás mellé téve, ez mennyiben hasonló egymáshoz az egyes generációk tekintetében. A továbbiakban az idézeteknél az interjúkra a család 1. táblázatban látható sorszámaival, valamint a generáció, a nem és az interjú felvételekor aktuális életkor megjelölésével hivatkozunk. A személyes adatok védelme és az interjúalanyok kilétének titokban tartása érdekében az idézetekben a tulajdonneveket, köztük a személy- és településneveket, elfedtük.

EREDMÉNYEK

Kategorizálási szempontok

A 2. táblázatban az interjúkat a vallásosság életúton belüli változásának jellege szerint csoportosítottuk. Növekedésnek tekintettük, ha az életúton belül a kevésbé vagy egyáltalán nem vallásos meggyőződés az életesemények során erősebben vallásos meggyőződéssé változott, ami a későbbiekben viszonylag stabilnak mondható. A csökkenő vallásosságú csoportba sorolás ezzel ellentétes irányú alapvető változást feltételezett. Az életút során főbb mutatóit tekintve túlnyomórészt változatlan vallásosságú csoport mellett megkülönböztettük végül azokat, akiknél hullámzó jellegű vagy átmeneti változás történt, hogy aztán visszatérjen a korábbi viszonyulásuk a vallásossághoz. Ez az esetek döntő többségében a vallásgyakorlás átmeneti felfüggesztését jelentette. A vallásosság e típusaiba történő besorolásnál egyszerre vettük figyelembe – elsődlegesen – az interjúalanyok önbesorolását, valamint a vallásgyakorlás és közösségi kötődés mértékét, de ezek között a vizsgált életútinterjúk esetében alig fordult elő lényegi ellentmondás.

2. táblázat. Az interjúk csoportosítása a vallásosság változásának jellege szerint

KOHORSZ	Növekedés	Csökkenés	Nem változott	Átmeneti változás
Idős generáció	(nem volt ilyen)	3, 6, 8, 10, 12	1, 2, 7, 9	4, 5, 11
Középgeneráció	3, 4, 5	6	1, 2, 7, 8, 9, 10, 11, 12	(nem volt ilyen)
Fiatall generáció	10, 12	2, 3, 4, 5	6, 7, 8, 9, 11	1

Mint a táblázatból látható, a változás a szülői neveléshez képest minden kohorszban megfigyelhető. Ugyanakkor, míg az idős generáció tagjai körében jellemzőbb a csökkenés (5 válaszadónál) vagy az átmeneti változás (3 válaszadónál), a vallásosság erősödésére pedig egyáltalán nem találunk példát, a középgeneráció esetében már jellemzőbb az erősödés (3 válaszadónál), a fiatal generáció tagjainál pedig megint csak a csökkenés jellemzőbb (4 válaszadó esetében), az erősödésre itt alig találtunk példát. (Az átmeneti változás alulreprezentáltságát vallásosságuk alakulásában ugyanakkor fiatal életkoruk, pontosabban az eltelt idő rövidege is legalább részben magyarázhatja ez utóbbi csoportokban.)

A vizsgálat során a továbbiakban azokra az interjúkra fókuszálunk, amelyekben a válaszadóink személyes vallásosságuk – akár tartós, akár átmeneti – változásáról számoltak be.

Az egyéni vallásosságot meghatározó faktorok

Első kutatási kérdésünknek megfelelően a következőkben arra mutatunk példákat, melyekben interjúalanyaink az egyén vallásosságára az elsődleges szocializációs közeg hatásán kívüli befolyást gyakorló tényezőkről számolnak be.

1. Az elsődleges *vallási szocializációs közeg vallásosságától való eltérés* mindhárom életkori csoportban megjelenik. Ennek sajátossága, hogy a vallásosság változását átélők között az idős generációban a vallásukat elvesztők vannak jelen, illetve az időszakosan felfüggesztők. A középső generációban többségben vannak az erősödő vallásossággal rendelkezők. A fiatal generáció tagjaira egyértelműen a csökkenő vallásosság a jellemző. A következő példákkal ezeket a jellemző tendenciákat szemléltetjük.

Az első idézetben arra látunk példát, hogy a gyermekkori egyházasan vallásos szocializációtól a fiatalkori munkába állás, illetve a megélhetés és a jólét növelése veszi át a szerepet. Ez a jelenség többségében az idős generáció esetében figyelhető meg, mivel az ő gyermekkorukban még általánosnak volt tekinthető, hogy egy tradicionális értékrendnek megfelelően, vallásos neveltetésben részesültek. Ők azok, akik életében a legjelentősebb fordulatot hozta a szocializmussal érkező, osztársadalmi szinten megjelenő és elvárt új értékrend.

„Így szerettünk járni, beszélgetést szerettük hallani, meg odafigyeltünk, hogy mit mondott a pap bácsi, mindig megölelte a vállunkat és mindig mondta, hogy tiszta szívéből vár vissza bennünket. Hát jártunk sokáig, nagyon sokáig. Mindig nőttünk, mondtuk, hogy ó, anyuka, nagyok vagyunk már, ne menjünk a templomba, megyünk inkább dolgozni. (...) Olyan 14 éves [voltam]. Már mondtam is anyukámnak, hogy jó, hát szeretünk járni anyukám, csak most a munka kell. Gyűjtjük a pénzt, kell a pénz, nagyok vagyunk, szerettünk bálozni, szerettünk szórakozni.” (12. család, idős generáció, 79 éves nő)

A következő interjúalany is otthon, anyjától kapott erős vallásos nevelést, hittanra is járt, viszont a házasságkötés és az elköltözés miatt felhagyott a vallásgyakorlással.

*„K: Befolyásolta a vallással kapcsolatos viszonyát az elköltözés otthonról?
V: Igen, még ritkábban jártam templomba.”* (3. család, idős generáció, 63 éves nő)

A középső generációból egy olyan személytől idézünk, aki nem kapott vallásos nevelést, viszont középiskolás korában megtért, és ezzel együtt vallásgyakorlóvá vált. A középkorú csoportra nagy arányban jellemző, hogy abban az esetben, ha növekszik a vallásosságuk, nem a külsőleges vallási elemek (pl. egyházi alkalmakon való kötelező részvétel), hanem a belsőleges vallási elemek (pl. egyéni imaélet, Bibliaolvasás) lesznek fontosabbak, melyek az életútban olyan erős változásokat hoznak, mint a példában is látható pályaválasztással kapcsolatos egyéni döntés.

„Édesapám, ő 2 éves koromban meghalt, tehát csak anyukám nevelt egyedül. Nem volt vallásos, legalábbis előttünk ezt nem élte meg, ha egyáltalán hitt is Istenben mi nem tudtuk. Nagymamám járt templomba, református volt, de igazán nem emlékszem. Arra emlékszem, hogy megtanította velem a Mi Atyánkat, tehát ennyi volt.”

„Középiskolában. Akkor tértem meg. Még inkább megerősödtem, úgyhogy ezt követően én levelező képzésben X településre a Hitoktatói Katekéta szakra jelentkeztem, amit el is végeztem, és utána tanítottam is.” (3. család, középső generáció, 46 éves nő)

A fiatal generáció tagjai gyakran említik, hogy a vallási szocializációt túl erősnek érezték, ezért hagyták el a vallásosságot. Erre példa az, ahol a vallásosan nevelt fiatal kamaszkorában elhagyta a vallásosságot. Kiténik az alábbi szövegrészletből, hogy tíz év távlatából erre az eseményre úgy reflektál az interjúalany, mint a serdülőkori lázadás egy formájára, ennek ellenére azonban később sem tért vissza a korábbi vallási aktivitásához.

„Minden vasárnap járunk misére, különleges misékre is járnak. (...) Ha hétköznapi is van nagyobb ünnep, akkor arra is eljárnak. Folyamatosan ott vannak az egyházi életben. Szóval elég aktív tagjai. Én is egy darabig az voltam, aztán nem. De ők még mindig. (...) Szerintem 14–15–16 éves koromra teszem a változást. Elsősorban az katalizálta – az indította el, hogy a hanyagság, hogy nem érdekel, nem akarok elmenni, nem ezt akarom csinálni, most én inkább máshol leszek.” (4. család, fiatal generáció, 25 éves férfi)

Összességében érdekes megfigyelni, hogy ahol az idős generáció tagjaira jellemző a történelmi hatások – főleg az államszocialista időszak – miatti vallási gyengülés vagy a vallás időszakos felfüggesztése, ott a középső generációban vallási fellendülést látunk. Az ő utódaik viszont nagyobb arányban fordulnak el határozottan a vallástól, a túl erős vallási szocializáció miatt.

2. Megvizsgáltuk, hogy melyek azok a *színterek*, amelyek elősegítik a vallásosság változását. Az első ezek közül a kortárs csoport hatása. Az első idézett válaszadó beszámolója arra példa, ahol csak időszakosan növeli a vallásosságot a kortársak hatása, de több esetben ez hosszabb távon is hat:

„Akkor egyáltalán nem kötődött semmilyen vallási eszméhez és igazából elég passzív volt ezzel [ti. a neveltetésével] kapcsolatban. Nem nagyon fogalmazott meg negatív véleményt, de pozitívát is. (...) ...egy tök jó osztályközösség volt és együtt jártunk hittanra. Tehát hogy ez is csak azért volt, mert az iskolában egy tök jó program volt, hogy minden héten egyszer elmegyünk és egy-két órát ott vagyunk. (...) Hát ugye általános iskola nyolcadik osztályig jártam templomba, meg hittanra, akkor bérháztartásba. És alig vártam, hogy vége legyen, és ne kelljen templomba mennem többet. Tehát szerintem ott, hogy bérháztartásba, talán két-három alkalommal még voltam templomban és ennyi volt a kiköpési idő.” (11. család, fiatal generáció, 26 éves nő)

A második példa a helyi vallási közösség és a pap szerepét illusztrálja. A pap személye nagyon meghatározó tényezőnek látszik:

„A régi osztályfőnököm megint egy külön oldalág, akivel barátnői viszonyban vagyunk, és ő hívta fel a figyelmem, mert ő [Y településen] lakott, hogy a [lelkipásztor] tart egy ilyen sorozatot és azokra az előadásokra, ha tehetem, menjek már el, mert annyira nagyon jó és tényleg nagyon válságos időszakban is voltam lelkiileg is és oda is elmentem tényleg. Tehát ezek megérintettek mindig. Vagy mióta ott a [Z települési] egyházközségnek a lelkésze, a püspök úr később lett közben a [lelkipásztor], de ő volt az, és akkor ott mivel közel is volt, meg tudtam mondani, hogy időnként, pláne így nagy sátoros ünnepek előtt, akkor is vannak ilyen hetek, elmélyülő napok, azokra elmentem.” (5. család, középső generáció, 58 éves nő)

Ennél a példánál a pap szerepe és a gyülekezeti légkör is vonzó az interjúalany számára. A nem vallásos szocializáció után egy élettörténeti krízis miatt kezdett el gyülekezetbe járni az interjúalany. Fontos tényező volt a vallásos közösségbe kerülésnél a vallásos ismerős, illetve a templom elhelyezkedése is, fontosabb, mint például a felekezet.

A következő két idézetben a pap negatív hatására látunk példát. Mindkettőnél a vallásos közeledést követően a pap, mint referenciaszemély okozza a végleges eltávolodást a vallástól. Ez a jelenség úgy tűnik, hogy nem kapcsolódik kifejezetten csak egy generációhoz.

„Egyházi adót szedett össze, és akkor odajött anyuhoz is, és összeszedte. Mi ott szaladgáltunk az úton, meg össze-vissza, és láttuk, hogy anyunak megfogta a tyúkját a pap. Akkor mondtuk anyunak, hogy a pap prédikál, hazudik, mert megfogta az anyu tyúkját. (...) Én bennem ez maradt meg a papokról.” (12. család, középső generáció, 58 éves nő)

„Mivelhogy az katolikus falu, arra emlékszem, hogy gyerekként osztálytársakkal egyszer-kétszer elmentem én is a templomba, (...) és az akkori pap azt mondta, hogy reformátusoknak nincsen helye a katolikus templomban. Attól kezdve én nem jártam.” (11. család, idős generáció, 65 éves nő)

A harmadik tényező a *lakóhely és a helyi közösség hatása*. Erre egy olyan példát választottunk, ahol több tényező együttes hatása okozta a vallásosság elhagyását. Ilyen a vallási közösség hanyatlása, a pap hiánya és a helyi lakosok kommunista ideológia szerinti, materialista, vallásellenes gondolkodásmódja. Itt tehát olyan problémákat látunk, amelyek a vallásgyakorlás lehetőségéhez való hozzáférést nehezítették.

„Engem gyerekkoromban vallásosnak neveltek, tehát az én családom kifejezetten vallásos család volt. Már senki nem járt hittanórára, csak a három [...] lány. Senki. (...) Ahogy nagyobbak voltunk, akkor elmaradt az, hogy templomba menjünk, mert lehetőség se volt, pap se volt. [W település] kifejezetten kommunista.” (8. család, idős generáció, 70 éves nő)

A negyedik dimenzió az *intézményi környezet hatása* a vallásosságra. Itt két terület bizonyult fontosnak, az oktatás, illetve a munkahelyi környezet. Ebben a példában arra mutatunk rá, hogy a felekezeti iskola vallásos feladatait érezte túl erősnek az interjúalany, ezért hagyta el a vallást. Amikor kényszerként éli meg valaki a vallásos nevelést, akár a családban, akár az iskolában, gyakorinak tűnik a vallásosság gyengülése, ahogy erre már egy korábbi idézetben is láthattunk példát, amikor a 4. családtípus fiatal tagja kamaszként elfordult a vallástól, mert a családi vallási szokásokat túl meghatározónak érezte.

„K: Megéltél valamilyen fordulópontot a vallásossággal, a hitélettel kapcsolatban?

V: Igen, mintha 180 fokos fordulatot vettem volna. Totál a vallás ellen fordultam, mivel rám volt kényszerítve. Ilyen például: kollégiumban minden estére volt mise, zsolozsma (...).” (3. család, fiatal generáció, 20 éves nő)

A következő idézetek egy olyan adatközlőtől származnak, akivel alább részletesebben is foglalkozunk még. Az ő esete az idős generációban jellemzőnek tűnik. Egyházián vallásos légkörben nőtt fel, de az államszocialista időszakban elhagyta a vallásosságát, mivel a karrier féltése, a munkahelyi siker fontosabb volt számára a vallás gyakorlásánál.

„V: Mi ilyen gyengék voltunk a férjemmel, de az volt, hogy nem volt párttag, de vezető beosztásban volt, és mikor a gyerekeink hittanra, megkereszteltük őket, de nem jártak hittanra és nem konfirmáltak, mert nem mertük... (...)

K: A munkahelyen, munkatársak körében mennyire lehetett ilyen [vallási] kérdésekről beszélni vagy mesélni arról, hogy a református egyházhoz tartoznak?

V: Nem igazán, akkor is még elvtársi korszak volt, bár a szerkesztők zöme tanár volt, értelmiségi emberek, de nem, így legalábbis nem volt téma.” (5. család, idős generáció, 80 éves nő)

A vallásosság változásának hatása az értékrendre és a világnézetre

A második kutatási kérdéssel azt vizsgáltuk, hogy a vallásosság változása (közeledés vagy távolodás a vallástól) hogyan hat az egyén értékrendjének és általában a világnézetének alakulására. Ez az elemzési dimenzió több ponton is összefüggést mutat az előző kutatási kérdésre adott válaszok elemzési szempontjaival. Ahogy korábban is jeleztük, azokat az élettörténeteket tartjuk a legérdekesebbeknek, ahol átmeneti jellegű volt az egyén életében a vallásosság változása, mivel ott az eltávolodás és a közeledés folyamatát is megfigyelhetjük. Ennek okán erre a kutatási kérdésre egy ilyen „atipikus” élettörténet részletesebb elemzésével szeretnénk választ keresni. Célunk itt azokra az elemzési szempontokra utalni, melyekre érdemes lehet odafigyelni, ha a vallásosság változásának az értékrend és a világnézet változásával való kapcsolatát szeretnénk feltárni.

Az 5. családtípus legidősebb megkérdezett tagjának élettörténetét áttekintve kiemelhetjük a jelen elemzés szempontjából fontos életeseményeket. Azt látjuk, hogy az interjúalany – az interjú idején 80 éves nő – vallásos nevelést kapott a családban, ahol rendszeresen jártak templomba, egyházi énekeket tanultak és énekeltek otthon is, az egyházi ünnepeket is azok vallási tartalmát előtérbe helyezve, gyülekezeti közösségben ünnepelték meg, illetve egy református településen élt az általános iskola végéig. Férje szintén vallásos családban nevelkedett. A házasságkötésük után, az államszocialista időszakban elhagyták a vallásgyakorlás minden formáját, gyermekeiket egyáltalán nem nevelték vallásosan. Erre a jelen perspektívájából többször úgy reflektál, mint hibára. Ebből is látszik, hogy a valláshoz való idős korban történő visszatérés határozza meg a jelenlegi értékrendjét és világnézetét. A következő idézetben röviden összefoglalja ezeket az életeseményeket:

„A férjem is, azt sem mondom, hogy félt a főnökeitől meg az állását féltette, de mégis valahogy ő könnyedebben elhagyta a vallásosságát és aztán én is vele tartottam, akkor aztán mintha én vittem volna vissza, nem azért, hogy magamat dicsérjem, de talán én voltam úgy ott, hogy újra elkezdtünk.”

Elsőként érdemes megnézni néhány részletet a szocializációs közeggel kapcsolatban. Azt látjuk, hogy az interjúalany identitásának fontos eleme, hogy a család és a szülőfalu is református vallásúakból állt. Az interjúalany hangsúlyozza, hogy a családi légkört is áthatotta a vallásos világnézet, s a felmenői sem csupán a templomépület lenyűgöző építészeti stílusa miatt jártak oda, hanem a vallásuk gyülekezetben történő gyakorlása miatt keresték a református közösséget. Az elbeszéléséből az derül ki erről a közegről, hogy azáltal egyszerre gyökerezik a többgenerációs reformátusság az alany identitásában, és ezzel együtt jelenik meg a vallás központi jelentősége a család és a helyi közösség értékrendjében.

„Nagyon vallásosak voltak [a szüleim], gyönyörű szép templom van ott [X. településen], egy műemlék. Most nem a műemlékség miatt jártak, hanem tényleg nagyon vallásosak voltak és református volt mindenki, ameddig csak vissza lehet vezetni.”

„Olyan természetesen abban a légkörben éltünk, mindenki ott.”

A nagyon intenzív vallási szocializáció ellenére is megtörtént az interjúalany életében a már említett két vallási fordulat: az elfordulás, majd a visszatérés. Most az ezekről szóló beszámolókat figyeljük meg. Az első vallási fordulat fiatal felnőttkorban történt, amikor teljesen elhagyta a vallásgyakorlást. Ismét hallunk a politikai helyzet fontosságáról, mivel az interjúalany által felidézett életesemények az 1950–1960-as években történtek, mikor Magyarországon még az államszocialista berendezkedés élt. Ennek ellenére arról beszélt, hogy vissza-

tekintve úgy látja, hogy útmutatásként kellett volna továbbadnia a vallásosságát a gyermekeinek. A jelenlegi értékrendje szerint ennek elmulasztása hiba volt.

„...mikor a minisztériumban [a férj munkahelyén], akkor volt ez már, hogy kockázat volt ez, hogy a gyerekek hittanra járnak, konfirmálnak. Nem volt párttag csak osztályvezető volt, ki tudja, hogy titokban, hogy akkor utánanézték-e vagy sem.”

„K: Amikor kicsik voltak a gyermekeik, akkor egyáltalán nem jártak templomba?

V: Nem, akkor nem. Ez volt a hiba, hogy hagytuk őket vallás nélkül. (...) Nem voltunk akkor valahogy vallásosak. Nem tagadtuk meg, de nem is tartottuk a hitünket.” [...] „Nekem sokszor fáj ez, de ezt saját hibámnak tartom, a mi gyengeségünk volt ez. Nem az, hogy erőszakolni kellett volna őket, csak terelgetni.”

A második vallási fordulat során a valláshoz való visszatérést látjuk. Ez elsősorban a vasárnapi és ünnepi templomba járást jelenti. A jelenlegi gyülekezet keresése egy hosszabb folyamat volt, melyet a gyerekek felnőtté válása után kezdett el az interjúalany férjével együtt, tehát már a rendszerváltás után. A gyermekkori környezetében tapasztalt vallási gyakorlattól eltér azonban az, hogy a vallásgyakorlás közösségi dimenziója ezt a fordulatot követően már nem vált erőssé, ez látszik az alábbi idézetek végén is: a vallásosság megélésében előtérbe került az egyéni Isten-kapcsolat, nem a vallási közösség tagjaival együtt átélt vallási élményeken volt a hangsúly.

„Már így nem egészen nyugdíjas voltam, de már így öregedő korban kezdtünk el újra járni.” [...] „A gyerekeink akkor felnőttek, amikor újra elkezdtünk templomba járni, aztán később megtalálni ezt a gyülekezetet. Először még hol ide, hol oda mentünk el istentiszteletre.” [...] „Csak felületes [a kapcsolatunk], úgy nem járunk egymás lakásába [a gyülekezeti tagokkal], de ha találkozunk, akkor beszélgetünk a gyerekeinkről, életünkről, csak úgy, ilyen ismeretségeink vannak, de olyan szorosabb kötődés, hogy így baráti, összejárunk, olyan nem alakult ki.”

Ha további idézeteket figyelünk meg a jelenlegi vallásgyakorlással kapcsolatban, a közösségi dimenzióval kapcsolatos fenntartása derül ki a bibliaórával szembeni ellenérzésből is. A hangosan mondott ima kerülése is arra mutat, amit alább olvasunk, hogy ez a visszatérés a vallásossághoz kizárólag a gyermekkori szocializáció és hagyomány alapjára épül fel, hiszen nem adaptálódik az ott megélt vallási élményektől eltérő formákhoz (pl. közös ima).

„Csütörtökönként átjárhatnék, van ilyen idősnek és nem tudom, úgy ódzkodom tőle.”

„Szoktam imádkozni, de magamban, nem hangosan.”

„K: Ha saját magát kellene jellemezni, akkor mit mondana, hogy az egyház tanítását követően vallásos vagy a maga módján vallásos?

V: Azért azt hiszem, hogy az egyház tanítását, mert azért gyerekkorom óta abban nőttem fel, hogy jártam hittanra, jártam templomba, ezeket a tanításokat...”

Összességében tehát az derül ki az élettörténet fontosabb vallási mozzanatainak elemzéséből, hogy a vallásos világnézet bizonyos mértékig egész életében jelen van az erősen vallásos elsődleges szocializációs közegben nevelkedett nőnek. Amiben viszont erősebb változást érezhetünk, az ennek a megélési módja, ezen keresztül pedig az értékrendben elfoglalt fontosságára következtethetünk. Míg abban a közegben, ahol felnőtt,

a vallás a család értékrendjének az élén állhatott, hiszen a tevékenységszerkezetet és a légkört is az határozta meg, az alany életében a történelmi-politikai változások átrendezték az értékrendet. Így tulajdonképpen a világnézet középpontjából is kikerült a vallásos szemléletmód, s egy belsőlegesen megélt hitként jelen volt ugyan, de a materiális értékek (mint a karrier, megélhetés) és a család biztonsága (az adott politikai helyzet miatt) váltak vezérelvekké a világnézet alakításában. Úgy véljük, hogy ez az életút mintánkban ugyan atipikusnak tekinthető – hiszen nem csak egyszeri vallási fordulat, pl. megtérés történt benne, hanem több nagyobb volumenű változás is –, azonban az interjúalany generációjában feltehetőleg sok hasonló vallási életúttal találkozhatnánk (Bögre 2004).

A vallásosság változásának hatása a vallásgyakorlásra

Az utolsó kutatási kérdésben arra kerestük a választ, hogy a vallásosság életúton belül történő változása a vallásgyakorlás mely szféráját mennyire érinti, másképp fogalmazva, hogy a vallásosság változása mennyire módosítja a vallásosság összes dimenzióját. Itt is egy élettörténetet mutatunk be, az 1. család legifjabb tagjától, aki a kérdés idején 20 éves volt.

Az interjúalany – ahogy ő fogalmaz – erősen vallásos, görög katolikus családban nőtt föl. A vallásosság változása nála a formális vallásosságtól való elfordulást és a belső vallásosság megerősödését jelenti. Tehát a két dimenzió egymással ellentétes irányba változik. Ebben a központi jelentőségű mondatában a fiatal lány összefoglalja, hogy ezt a vallási átmenetet ő is érzékeli:

„...amikor kezdett kialakulni a saját világgépem, akkor igazából ez a fordulópont [a hittel, vallási kötődéssel kapcsolatos elhatározás] még nem érkezett el – inkább így mondanám –, hanem most két dolog között vagyok jelenleg.”

A válaszadó szocializációs közegét jellemzi, hogy a gyakori templomba járás, a közös imák erős vallásos környezetet teremtettek. A szülők viszont nem beszéltek a saját hitükről. Ezeket az élményeket ő így fogalmazza meg:

„Minden vasárnap elmentünk templomba, ünnepekkor is elmentünk templomba, evés előtt imádkoztunk, talán utána is, de nem mindig, éjszaka mindig úgy altattak el minket, hogy amikor meséltek nekünk, utána mindig elmondtunk egy közös imát és így altattak el minket.”

„Igazából én a szüleimet úgy látom, hogy mindenben úgy hisznek, ahogy a dogmák szerint le van írva, főleg anyukámon, de többször apukámon is ezt látom, úgyhogy nem, ilyenről nem beszéltek, a saját gondolatukat, csak, ami az egyház szerint is úgy van.”

Ezt a hiányt pótolta a kortárscsoport tagja, a barátnője, akinek a hatására megváltozott a templomba járás motivációja, külső kényszerből belső kényszerre vált. A szülők hatása mellett jól mutatja a kortárscsoport fontosságát az alábbi idézet második fele. Erre a hatásra utaltunk már az első kutatási kérdés elemzésekor is, amikor arról volt szó, hogy serdülőkorban jellemző, hogy változás történik a valláshoz való viszonyban, ami egyfajta lázadásként is értelmezhető. A most vizsgált élettörténeti interjúban is megjelenik ez az elfordulás az elsődleges szocializációs közegben látottaktól, azonban itt nem beszélhetünk egy vallási gyengülésről, csupán annak tartalmában történik hangsúlyeltolódás. E szempontok miatt soroltuk ezt az interjúalanyt is a vallásosságban bekövetkező átmeneti változást megélők csoportjába.

„Van egy barátnőm, neki meghalt az édesanyja 3 éve azt hiszem, amikor vele nagyon jóban voltam, akkor én is valahogy sokkal jobban megéltem ezt a vallásos dolgot, sokkal szívesebben mentem el templomba, meg szerettem volna ott lenni mellette (...) talán ő volt rám a barátaim közül pozitív hatással vallásos téren.”

„Lehet, hogy katolikus iskolába járok, de az osztálytársaim 95%-a nem igazán vallásos, vagy ha vallásos is, épphogy, és ez is hatással volt rám, meg az is, hogy a saját világképem kialakulásakor sokkal több dolgot vettem figyelembe, mint amit anyukámék elmondtak nekem, sokkal több minden volt hatással rám, mint ők, most már, hogy idősebb vagyok.”

Az elsődleges és a másodlagos szocializáció során kialakult, jelenlegi vallásosságát jellemzi, hogy a személyes, kötetlen ima jelenti számára a vallásos identitás alapját. A vallásgyakorlás, például az áldozás, a templomba járás gyakorisága is elsősorban a belső indíttatáson alapul, nem a szokáson. Ezekben tehát erőteljesen eltér a szülői mintákban látott vallásosságtól.

„Hogyha kérne szeretnék valamit, akkor Istentől kérem vagy például minden egyes vizsga előtt elmegyek templomba és utána is, hogy megköszönjem, vagy csak szóban megköszönöm. Ebben valósul meg leginkább a vallásom.”

„Ha úgy érzem, például ott vagyok a misén vasárnap, de úgy érzem, hogy nem akarok ott lenni, akkor nem szoktam elmenni áldozni. Akkor megyek el áldozni, amikor azt érzem, hogy tudtam is imádkozni a misén, oda tudtam figyelni és ott akartam lenni. Ezért nem szeretek minden vasárnap elmenni a templomba, mert ha úgy érzem, hogy én most nem akarok, akkor rosszul érzem magamat ott.”

Már ez utóbbi példából is sejthető, hogy az interjúalany nem fogad el minden egyházi tanítást, parancsot. Azokkal vitatkozik, amelyek nem állnak összhangban a mai párkapcsolati szokásokkal, mint a válás engedélyezése, az együttélés. A vallásos szemlélet liberalizációja egyértelműen kiderül a hitélettel kapcsolatos engedékenységből, amiről az interjú több pontján és igen részletesen, határozott véleménnyel beszél.

„...alapvetően nem mondanám, hogy nem vallom az egyháznak a nézeteit, ilyet nem mernék állítani, hiszen ebben nőttek fel és egyébként meg vallom is, csak nem teljesen mindenben. Lehet, hogy ez még változni fog, szerintem most vagyok abban az időszakban, amikor nagyon-nagyon változnak a nézeteim.”

„K: Esetleg melyek azok az egyházi tanítások, amikkel úgy hadilábon áll?

V: Az olyanok, amiket úgy gondolom, hogy nem egészen haladnak a korról úgymond. (...) hogy nem lehet válni egy katolikus egyházban (...) Vagy házasság előtt együtt élni valakivel, ez sem a legrosszabb dolog a világon, főleg, hogyha már nem lehet elválni, akkor olyannal házasodjak össze, akivel tudok együtt élni.”

„...én úgy vagyok velem, hogy mindenki abban hisz, amiben szeretne és én semmiképp sem szeretném megváltoztatni.”

ÉRTELMEZŐ KÖVETKEZTETÉSEK

Voas (2009) az Európai Társadalmi Vizsgálat (European Social Survey, ESS) első, 2002-es adatfelvételi hulláma alapján megállapította: a vallásosság csökkenése a kontinensen szembeötlő volt a 20. század során. Ugyanakkor a vizsgált országok mindegyikében a fiatalabb generációk kevésbé vallásosak, mint a megelőzők, vagyis a vallásosság társadalmi jelenlétének csökkenése véleménye szerint elsősorban a generációs változás következménye, az életkori hatás nem igazolható.

Bár Voas fenti megállapítása makroszinten igaz lehet, a tanulmányukban bemutatott életútinterjúk tapasztalatainkból leszűrhető, hogy változásra, és pedig akár többirányú, akár hullámzó jellegű változásra valóban sor kerülhet az életút során. A változás társadalmi jelentősége ugyanakkor nem független a különböző kontextuális tényezőktől, ahogy – Magyarország társadalomtörténeti kontextusában – a periódushatásként értelmezhető kulturális és politikai rendszerszintű hatásoktól sem. Bár a kvantitatív vallásvizsgálatok tanúsága szerint az idősebbek között több vallásos embert találhatunk, az itt bemutatott interjúk tanúsága alapján úgy tűnik, kevésbé valószínű, hogy ez egy életúton belüli törvényszerű vallásosabbá válás következménye, inkább történeti és szocializációs hatások eredményének tekinthető. Az első kutatási kérdés kapcsán, vagyis az elsődleges szocializációs közegen túli befolyásoló tényezők esetében láthattunk példát a barátok, a szomszédság és a település vallási-kulturális összetétele, a munkatársi, iskolai vagy éppen a gyülekezeti közösségeknek a személyes vallásosságot formáló jelentőségére is. Sokszor megfigyelhető volt ugyanakkor, hogy éppen a családban, vagy az egyházi iskolában megtapasztalt túlhajtott vallásosság járt együtt az ezt megtapasztaló generáció elvallástalanodásával. Fontos tehát aláhúzni, hogy e tényezők hatása nem egy irányba mutat.

A második kérdést, vagyis a vallásosság változásának személyes értékeket, világnézetet formáló hatását illetően megállapíthattuk, hogy az valóban együtt járhat mélyreható értékrendi átalakulással is – a korábbi döntések és a valláshoz, illetve tágabb értelemben az élethez való viszonyulás teljesen új megvilágításba kerülhet, például egy későbbi megtérés vagy az elhagyott gyermekkori vallási kötődéshez való visszatérés által. Amint azonban a harmadik, a vallásosság változásának rétegeit firtató kérdésre válaszként kijelenthetjük, a személyes vallásosság megváltozása nem szükségképpen érinti a vallás valamennyi dimenzióját, a belső (személyes) és a külső (közösségi) vallásgyakorlás rendszeressége, a vallásos és felekezeti identitás, vagy akár az egyházi tanítás és hagyományok viszonyrendszerében az egyének teljesen különböző utakat járhatnak be, és ezeknek az értékekre és meggyőződésekre gyakorolt hatása is változatos képet mutat.

Mindez jól leírható David Voas (2009) már idézett tanulmányának megállapításával, aki az Európai Társadalmi Vizsgálat (European Social Survey, ESS) adatait elemezve rámutatott, hogy az emberek többsége sem rendszeres templomba járónak, sem tudatosan vallástalannak nem tekinthető: valójában a vallás csekély szerepet játszik a többség életében. Ehhez hozzátehetjük, hogy interjúink tanúsága szerint a vallásuk tanításának részleteivel kapcsolatban sokan még az aktív vallásgyakorlók közül is csak meglehetősen felületes ismeretekkel rendelkeznek. Voas ezzel kapcsolatban az „elmosódott hit” (*fuzzy fidelity*) fogalmát használja, és rámutat, hogy egy életúton belül inkább ennek az elmosódott hitnek a növekedése és csökkenése figyelhető meg hosszú idő alatt.

Következtetéseink általánosíthatóságát természetesen korlátozza a kutatás módszertanából adódó alacsony esetszám és a magyarországi történeti-társadalmi kontextushoz kötöttség. Ezen belül is az interjúalanyok

települési, regionális beágyazottsága miatt eredményeink részben helyi sajátosságokat, egyedi történeteket (is) reprezentálhatnak. Érdemes figyelembe venni azt is, hogy az interjú témaorientált felépítéséből adódóan az egyéni életutakról szóló beszámolókból felülreprezentáltak a vallásosság megélésével kapcsolatos közlések. Ezek nem feltétlenül játszottak interjúalanyaink életében olyan központi szerepet, mint ahogyan azt az interjúk tükrözik. Ahogy tanulmányunk elején is jeleztük, a mintavétel sajátosságai miatt a válaszadók között többségben voltak a nők (részben a magasabb válaszadási hajlandóságuk miatt, részben ugyanakkor azért, mert az idősebb generáció férfitagjai gyakran már nem éltek, vagy egészségi állapotuk miatt nem állhattak rendelkezésünkre). Ez nem teszi lehetővé, hogy a nemi sajátosságokra vonatkozóan megalapozott következtetéseket vonhassunk le. Amint fentebb kiemeltük, válaszadóink többsége – ha nem kifejezetten vallástalanként azonosította magát – a keresztény/keresztényen hagyományhoz kötődött vagy azonosult, ezért nem zárhatjuk ki, hogy más vallási tradíciók követőinél eltérő mintázatok is megfigyelhetők lennének.

Kutatásunk alapján felvethető, hogy az életút során a személyes vallásosságban akár igen jelentős változások következhetnek be az életesemények vagy az elsődleges szocializációs közegen túli kontextus hatásaként. Ezek nem ritkán hullámzó vagy nem egységes volta azonban makroszinten „kiolthatja”, vagy inkább kiegyenlítheti a mikroszintű változások összegzett hatását. Kutatásunk tapasztalata mindenesetre fokozott óvatosságra inti a kérdésre fókuszáló kvantitatív vizsgálatokat a „vallásos” és „nem vallásos” kategóriák használatakor és értelmezésekor. Hogy az elsődleges és nem elsődleges szocializációs közegek milyen hatással vannak a személyes vallásosságra, az függhet a történelmi, társadalmi, kulturális kontextustól éppúgy, mint attól, hogy e szocializációs hatások milyen életkorban, ha úgy tetszik, milyen életszakaszban vagy pszichoszociális fejlődési szakaszban érik az egyént. Így az életkori, a kohorsz- és a periódushatások esetleges szembenállása helyett helyesebb azok egymásra hatásából, interakciójából kiindulni.

HIVATKOZÁSOK

- Bögre Zs. (2003) Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban. Feldolgozási javaslat és illusztráció. *Szociológiai Szemle* 13, 1, 155–168.
- Bögre Zs. (2004) *Vallásosság és identitás: élettörténetek a diktatúrában, 1948–1964*. Pécs: Dialóg Campus.
- Crockett, A. – Voas, D. (2006) Generations of decline: religious change in 20th Century Britain. *Journal for the Scientific Study of Religion* 45, 567–584. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2006.00328.x>
- Hámori Á. (2011) Református esélyek és kilátások. *Confessio* 35, 4, 6–25.
- Hámori Á. – Rosta G. (2014) Youth, Religion, Socialization. Changes in youth religiosity and its relationship to denominational education in Hungary. *Hungarian Educational Research Journal* 3, 4, 46–60. <https://doi.org/10.14413/herj.2013.04.05.46>
- Hayward, R. D. – Krause, N. (2015) Aging, Social Developmental, and Cultural Factors in Changing Patterns of Religious Involvement Over a 32-Year Period: An Age–Period–Cohort Analysis of 80 Countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 46, 8, 979–995. <https://doi.org/10.1177/0022022115597066>
- Idler, E. L. – Kasl, S. V. – Hays, J. C. (2001) Patterns of Religious Practice and Belief in the Last Year of Life. *Journal of Gerontology* 56B, 6, S326–S334. <https://doi.org/10.1093/geronb/56.6.s326>
- Inglehart, R. – Welzel, C. (2005) *Modernization, cultural change, and democracy. The human development sequence*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511790881>
- Keister, L. A. (2011) Religion and Attainment. *Sociological Focus* 44, 4, 354–383. <https://doi.org/10.1080/00380237.2011.10571403>
- Kelley, J. – De Graaf, N.D. (1997) National context, parental socialization, and religious belief: Results from 15 nations. *American Sociological Review* 62, 4, 639–659. <https://doi.org/10.2307/2657431>
- Kovács A. (1992) Szórol szóra. *BUKSZ* 4, 1, 88–94.
- Kvale, S. (2005) *Az interjú: Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Laplante, B. (2016) A matter of norms: Family background, religion, and generational change in the diffusion of first union breakdown among French-speaking Quebecers. *Demographic Research* 35, 27, 783–812. <https://doi.org/10.4054/demres.2016.35.27>
- Mason, J. (2005) *A kvalitatív kutatás*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Moscato, A. – Mezuk, B. (2014) Losing Faith and Finding Religion: Religiosity over the life course and substance use and abuse. *Drug Alcohol Depend.* 136, 127–134. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2013.12.018>
- Northmore-Ball, K. – Evans, G. (2016) Secularization versus religious revival in Eastern Europe: Church institutional resilience, state repression and divergent paths. *Social Science Research* 57, 31–48. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ssresearch.2015.11.001>
- Rosta G. (2007) A magyarországi vallási változás életkori aspektusai. In: Hegedűs Rita, Révay Edit (szerk.) *Úton... – Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*. Szeged: SZTE BTK Vallástudományi Tanszék, 297–311.
- Stark, R. (1999) Secularization, R.I.P. *Sociology of Religion*, 60, 3, 249–273.
- Stolzenberg, R. M. – Blair-Loy, M. – Waite, L. J. (1995) Religious Participation in Early Adulthood: Age and Family Life Cycle Effects on Church Membership. *American Sociological Review* 60, 1, 84–103. <https://doi.org/10.2307/2096347>
- Tomka M. (2002) A szekularizációról – pró és kontra. *Lelkipásztor* 77, 8–9, 282–287.
- Tomka M. (2010) Vallási helyzetkép – 2009. In: Rosta G. – Tomka M. (szerk.) *Mit értékelnek a magyarok?* Budapest: OCIPE – Faludi Ferenc Akadémia, 401–425.
- Uecker, J. E.- Regnerus, M. D. – Vaaler, M. L. (2007) Losing My Religion: The Social Sources of Religious Decline in Early Adulthood. *Social Forces* 85, 4, 1667–1692. <https://doi.org/10.1353/sof.2007.0083>
- Voas, D. (2009) The rise and fall of fuzzy fidelity in Europe. *European Sociological Review* 25, 2, 155–168. <https://doi.org/10.1093/esr/jcn044>
- Voas, D. (2015a) Religious involvement over the life course: problems of measurement and classification. *Longitudinal and Life Course Studies* 6, 2, 212–227. <https://doi.org/10.14301/llics.v6i2.311>
- Voas, D. (2015b) *The mysteries of religion and the lifecourse*. Centre for Longitudinal Studies Working Paper 2015/1 (January 2015). London: Institute of Education, University College London.
- Voas, D. – Crockett, A. (2005) Religion in Britain: neither believing nor belonging. *Sociology* 39, 11–28. <https://doi.org/10.1177/0038038505048998>
- Voas, D. – Doebler, S. (2011) Secularization in Europe: Religious Change Between and Within Birth Cohorts. *Religion and Society in Central and Eastern Europe* 4, 1, 39–62.

- Wilhelm, M. O. – Rooney, P. M. – Tempel, E. R. (2007) Changes in Religious Giving Reflect Changes in Involvement: Age and Cohort Effects in Religious Giving, Secular Giving, and Attendance. *Journal for the Scientific Study of Religion* 46, 2, 217–232. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2007.00352.x>
- Wink, P. – Dillon, M. (2002) Spiritual Development Across the Adult Life Course: Findings From a Longitudinal Study. *Journal of Adult Development* 9, 1, 79–94. <https://doi.org/10.1023/a:1013833419122>
- Yamane, D. (1997) Secularization on Trial: In Defense of a Neosecularization Paradigm. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36, 1, 109–122.